

การศึกษาวิเคราะห์ประสบการณ์นิยมของ ฟรานซ์ เบรนท์โน

ลัทธินวัต ปาลรัตน์¹

บทคัดย่อ

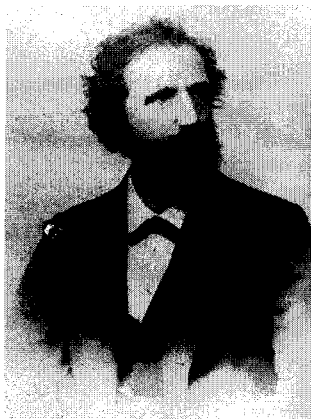
ในทางญาณวิทยา “ประสบการณ์นิยม” คือ ทรรศนะที่ถือว่าความรู้ได้จากประสบการณ์เท่านั้น และความรู้ทั้งหมดที่เรามีนั้นเป็นสิ่งที่ได้มาโดยผ่านทางประสาทสัมผัส หากถือตามหลักการนี้ ทฤษฎีความรู้ของฟรานซ์ เบรนท์โน ที่ให้ความสำคัญในการรับรู้กับการหยั่งรู้ และยอมรับข้อมูลที่ไม่ได้มาจากประสาทสัมผัสไม่น่าจะจัดได้ว่าเป็นพวกประสบการณ์นิยม ที่เบรนท์โนอ้างตนเป็นฝ่ายประสบการณ์นิยมจึงเป็นที่กังขาของนักคิดหลายๆ คน บทความนี้มุ่งศึกษาวิเคราะห์ว่าความคิดทางญาณวิทยาของเบรนท์โนนั้นจะถือว่าเป็นประสบการณ์นิยมได้หรือไม่ และด้วยเหตุใด จากการศึกษาเราพบว่าเบรนท์โนถือการหยั่งรู้อันเป็นการรับรู้ภายในนั้นว่าเป็นการอิงอาศัยประสบการณ์ในลักษณะเป็นประสบการณ์ภายใน และการหยั่งรู้นั้นก็ได้จากประสบการณ์คือต้องมีประสบการณ์เป็นพื้นฐาน ทฤษฎีความรู้ของเบรนท์โนจึงเป็นประสบการณ์นิยมด้วยเหตุดังกล่าว

Abstract

In epistemology, “empiricism” is a view that experience is the sole source of knowledge, and all that we know is derived from senses. By this criterion, Franz Brentano's theory of knowledge which gives cognitive significance to intuition and recognizes nonsensuous data should not be classified under “empiricism.” His claim as being an empiricist is considered as a problem for many. The main objective of this article is to analytically study Brentano's theory of knowledge to see whether or not it can be classified as “empiricism”, and on what account. From the study, it is found that since Brentano's intuition which is a form of inner perception is considered as an experience or having an experience, and intuition must have experience as a basis, intuition is therefore an empirical knowledge, so Brentano's theory of knowledge can be considered an empiricism in this sense.

¹ รองศาสตราจารย์ประจำภาควิชาปรัชญา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง

ฟรานซ์ เบรันทาโน (Franz Brentano) เป็นนักปรัชญาชาวเยอรมันมีชีวิตอยู่ในช่วง ค.ศ. 1838-1917 เป็นนักปรัชญาและนักจิตวิทยาชาวเยอรมันที่มีงานเขียนสำคัญหลายเล่ม คือ Psychology from an Empirical Standpoint, (1874); On The Origin of Moral Knowledge (1889); On The Future of Philosophy (1893); The Four Phases of Philosophy (1895); An Investigation of The Psychology of the Senses (1907); Truth and Evidence (1930); The Bases and Structure of Ethics (1952) โดยปรัชญาของเบรันทาโนนั้นเป็นการนำจิตวิทยามาใช้สร้างแนวความคิดทางปรัชญาในเรื่องปรากฏการณ์ทางจิต (Psychical phenomena) ซึ่งเป็นการรับรู้แบบภายในที่ท่านเห็นว่าเป็นการรับรู้แบบที่สามารถรู้ได้ว่าจริงโดยตรงในทันที

ฟรานซ์ เบรันทาโน (1838-1917)

เบรันทาโน เรียกตนเองว่า เป็นฝ่ายประสบการณ์นิยม แต่การเป็นประสบการณ์นิยมของท่านเป็นที่สงสัยของบรรดานักคิดหลายคน ด้วยเหตุที่ท่านนั้นให้ความสำคัญกับการหยั่งรู้ และยอมรับข้อมูลที่ไม่ได้จากประสาทสัมผัสซึ่งปรากฏหรือแสดงให้เห็นให้เรารับรู้ในลักษณะของการหยั่งรู้ด้วย ประสบการณ์นิยมดังกล่าวข้างต้นจึงจัดว่าแปลกไปจากประสบการณ์นิยมแบบฉบับ (Classical) และประสบการณ์นิยมอื่นๆ จนบางครั้งก็เป็นที่ถกเถียงกันว่าจะถือว่าท่านเป็นฝ่ายประสบการณ์นิยมได้หรือไม่

ตามแนวความคิดทางญาณวิทยาของ เบรันทาโน นั้น การรับรู้ของมนุษย์มี 2 ทาง คือ การรับรู้ภายนอก (Outer perception) ผ่านอวัยวะรับสัมผัสทั้งห้า และการรับรู้ภายใน (Inner perception) ซึ่งเป็นการรับรู้ทางจิต (Mental perception) โดยสิ่งที่เป็นวัตถุ (Object) ของการรับรู้ทั้ง 2 แบบนี้ คือสิ่งที่ท่านเรียกว่า ปรากฏการณ์ (Phenomena) และปรากฏการณ์ซึ่งเป็นหน่วยพื้นฐานแรกสุดของการรับรู้ทั้งแบบภายในและภายนอกนั้นก็ยังแบ่งออกได้เป็น 2 ทาง คือ ปรากฏการณ์ทางจิต (Mental phenomena) และปรากฏการณ์ทางวัตถุ (Physical phenomena)

สำหรับเบรันทาโน (Brentano, 1973: 77-80) ปรากฏการณ์ทางวัตถุไม่ได้หมายถึงวัตถุทางกายภาพ (Physical objects) อย่าง ม้า เก้าอี้ และไม่ได้หมายถึงกิจกรรมทางกายภาพ (physical activities) เช่น การขี่ม้า การนั่ง เท่านั้น แต่หมายถึงคุณสมบัติที่รับรู้ได้ทางประสาทสัมผัส (sensible qualities) เช่น สิ่งที่เราเห็น เสียงดนตรีที่เราได้ยิน ความอบอุ่น ความเย็น กลิ่นที่เราได้สัมผัส ตลอดจนจินตภาพที่เกิดขึ้นในจินตนาการของเรา โดยท่านเห็นว่าปรากฏการณ์ทางวัตถุนี้ไม่ได้อ้างอิงหรือชี้ไปถึงการมีอยู่ของสิ่งใด แม้ว่าสี กลิ่น ทำนองเพลง ความเย็น ความร้อนจะเป็นสิ่งที่เรารับรู้ด้วยการรับรู้ภายนอก และถือกันโดยทั่วไปว่าเป็นสิ่งที่มีอยู่ แต่ท่านเห็นว่าสิ่งที่ถูกรับรู้เหล่านั้นเป็นเพียงคุณสมบัติที่รับรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัส (Sensible qualities) ไม่ใช่วัตถุ (Objects)

ในทรรศนะนี้ การรับรู้ภายนอกจึงเป็นการที่เรารับรู้คุณสมบัติที่รับรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัสของสี เสียง หรืออีกนัยหนึ่งก็คือ การรับรู้ภายนอกเป็นการที่ประสาทสัมผัสรับรู้คุณสมบัติต่างๆ ของสิ่งนั้น ไม่ใช่รับรู้สิ่งนั้นๆ เอง ซึ่งหมายความว่าเราไม่ได้รับรู้วัตถุ เช่น กลิ่น ตามที่เราเชื่อกัน แต่เรารับรู้เพียงคุณสมบัติของกลิ่นที่เรารับรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัส

กล่าวได้ว่า สำหรับเบรันทาโน การรับรู้ภายนอกคือการมีประสาทสัมผัสหรือเพทนาการ (Sensation) หรือการมีความรู้สึก (Feeling) (Brentano, 1973: 394) กับคุณลักษณะต่างๆ ที่รับรู้ได้ทางประสาทสัมผัส แต่คุณลักษณะต่างๆ เหล่านั้นไม่ได้มีอยู่² สิ่งที่เรารับรู้ด้วยการรับรู้ภายนอก เช่น สี เสียง ความร้อน นั้นเป็นเพียงปรากฏการณ์³ (Brentano, 1973: 401) การมีอยู่ของสิ่งเหล่านั้นเป็นเพียงการ มีอยู่ในลักษณะของการเป็นปรากฏการณ์ และมีอยู่ด้วยเจตจำนงของเราเท่านั้น⁴ (Brentano, 1973: 92)

หากพิจารณาจากกรณีการรับรู้ “สีเขียว” เบรันทาโนบอกว่า เรามีประสบการณ์ตรงในการเห็นสีเขียว (Seeing green) แต่ไม่ได้มีประสบการณ์ตรงกับสิ่งที่เห็นสีเขียว (The green object) เรามีประสบการณ์ตรงกับการรับรู้ในลักษณะของการหยั่งรู้ (Intuitive perception) ในการมีอยู่ของสิ่งภายนอก แต่ไม่ได้มีประสบการณ์ตรงกับวัตถุภายนอกเอง (Spiegelberg, 1971: 400) ดังนั้นเราจึงไม่สามารถพิสูจน์การมีอยู่ของมันได้ ด้วยเหตุนี้เบรันทาโนจึงไม่เรียกการรับรู้ภายนอกว่าเป็น “ความรู้” (Brentano, 1973: 399) นอกจากนี้ท่านยังได้ชี้ถึงความไม่ถูกต้องและความไม่เป็นจริงของการรับรู้ภายนอกไว้อีกว่า การรับรู้ภายนอกหรือการมีประสาทสัมผัสไม่ได้เป็นสิ่งที่มีความหลักฐานที่เห็นได้ว่าเป็นจริง ในตัวเอง (Self-evident) เราจึงไม่มีสิทธิ์ที่จะเชื่อว่าสิ่งที่เห็นวัตถุของการรับรู้ภายนอกนั้นมีอยู่จริงๆ อย่างที่ปรากฏต่อเรา (Brentano, 1973: 398) แต่สิ่งที่มีความหลักฐานเชื่อได้ก็คือคุณสมบัติของสิ่งต่างๆ ที่เราเชื่อว่าเป็นของวัตถุเท่านั้น

² การที่เบรันทาโนกล่าวว่าสิ่งใด เช่น สี เสียง กลิ่น กลิ่น ฯลฯ ไม่มีอยู่นั้น ท่านไม่ได้หมายความว่ามันไม่ได้มีอยู่จริงๆ หากแต่หมายความว่า เรามี สี เสียง กลิ่น กลิ่น ฯลฯ เป็นวัตถุ (Objects) ของการรับรู้ของเรา โดยไม่มีหลักฐานใดมายืนยันให้เห็นชัดว่ามีอยู่จริง สำหรับเบรันทาโน การมีบางสิ่งเป็นวัตถุของการรู้ นั้นมีความหมายเช่นเดียวกับการมีบางสิ่งในลักษณะของการเป็นปรากฏการณ์ หรือมีอยู่ด้วยเจตจำนงของเรา (Brentano, 1973: 401)

³ “...the sense qualities which appear in sensation do not exist, but are merely ‘phenomenal.’”

⁴ “Color, sound and warmth have only a phenomenal and intentional existence.”

การรับรู้ภายนอกในแง่นี้จึงไม่ได้เป็นความจริงที่เห็นได้ชัดว่าจริงโดยหลักฐานในตัวเอง (Self - evident truth) หากแต่เป็นเพียงความเชื่อที่ไม่สามารถพิสูจน์ว่าแท้จริง (True) หรือพิสูจน์ว่าเป็นจริง (Real) ได้

ในส่วนของการรับรู้ภายใน⁵ นั้น เบรันทาโนบอกว่าเป็นสิ่งที่ถูกต้อง และปรากฏการณ์ทางจิตนั้นก็ เป็นสิ่งที่มียู่อย่างแท้จริงในฐานะเป็นวัตถุของความคิด และจัดได้ว่าเป็นสิ่งเดียวที่เรารับรู้ได้ตามความหมายที่เคร่งครัด (Brentano, 1973: 92) และการรับรู้ภายในนั้นเป็นการรับรู้โดยตรงที่เห็นได้ว่าจริงในตัวเอง โดยตรง (Immediately evident) ในลักษณะของการหยั่งรู้ (Intuition) หรือการเห็นแจ้ง (Insight)

สำหรับเบรันทาโน ปรากฏการณ์ทางจิตเป็นสิ่งที่มียุทธศาสตร์ที่อ้างอิงหรือบ่งชี้ถึงการมีอยู่ของบางสิ่ง (Directional nature) โดยท่านอธิบายว่าปรากฏการณ์ทางจิตนั้นสามารถอธิบายได้ด้วยความสัมพันธ์ทางเนื้อหาโดยการอ้างอิงถึงวัตถุ เพราะปรากฏการณ์ทางจิตเป็นสิ่งที่มียุทธศาสตร์เกิดจากเจตจำนงอยู่ในตัวเอง และคุณลักษณะของการมีความเป็นวัตถุที่เกิดจากเจตจำนงอยู่ในตัวเองและชี้ไปยังสิ่งที่มันหมายถึงนั่นเองที่ทำให้ปรากฏการณ์ทางจิตนั้นแตกต่างจากปรากฏการณ์ทางวัตถุ⁶

เบรันทาโนอธิบายต่อไปว่า การคิดนั้นจะหมายถึงการคิดบางสิ่ง (Brentano, 1973: 71) ซึ่งหมายความว่า เมื่อเรามีความคิดหรือมโนทัศน์นั้น เรารู้สึกหรือเราจินตนาการบางอย่าง เมื่อเราดัดสินนั้น เรารับรู้บางอย่าง พิจารณาบางอย่าง ยอมรับความจริงบางอย่าง และนึกถึงอะไรบางอย่าง เมื่อเรารักหรือเกลียดนั้น เราให้ความสนใจในอะไรบางอย่างหรือหลีกเลี่ยงอะไรบางอย่าง และนี่คือหลักการแห่งการมีอยู่ด้วยเจตจำนง (Principle of Intentionality) ของเบรันทาโนที่ว่า ปรากฏการณ์ทางจิตนั้นมีธรรมชาติในการชี้ไปที่การมีอยู่ของสิ่งใดสิ่งหนึ่งโดยตรง

จากหลักการนี้เบรันทาโนได้อธิบายการรับรู้ภายใน⁷ อันเป็นปรากฏการณ์ทางจิตของเรา เช่น ความสุข ความปรารถนา ความเศร้าโศก หรือความโกรธ ว่าเป็นการรู้ด้วยจิตในลักษณะของการหยั่งรู้หรือรู้แจ้งถึงความจริงนั้น ๆ โดยตรงในทันที (Spiegelberg, 1971: 35) และชี้ว่าการรับรู้ภายในนั้นเป็นการรับรู้ที่รู้และเห็นชัดว่าจริงในตัวเอง (Spiegelberg, 1971: 398) เป็นสิ่งที่ถูกต้องไม่อาจผิดพลาด

⁵ สำหรับเบรันทาโน การรับรู้ภายใน (Inner perception) ไม่ใช่การสังเกตสภาวะภายใน (Inner observation) อันเป็นการสังเกตสภาวะทางจิต (Mental states) หรือภาวะทางความคิด (Intellectual state) หรือจิตของตนเอง ที่ตามศัพท์เรียกว่า การเพ่งพินิจภายใน (Introspection) เพราะการสังเกตสภาวะภายในนั้นเป็นการพิจารณาหรือฟังความสนใจไปที่กิจกรรมทางจิตของตนเอง แต่การรับรู้ภายในนั้นเป็นการฟังความสนใจไปยังสิ่งอื่นเป็นสำคัญ หากจะให้ความสนใจกับกิจกรรมทางจิตของตนบ้างก็ในอันดับรองลงมาเท่านั้น

⁶ "Psychical phenomena are precisely characterized by relation to a content, by reference to an object; they contain an object intentionally within them; and this character of immanent objectivity, in virtue of which they are active marks them off uniquely from the physical phenomenon upon which they are directed or toward which they point." (Brentano, 1973 : 85)

⁷ การรับรู้ด้วยการรับรู้ภายใน (Inner perception) ของเบรันทาโนเป็นการรู้ความจริง ไม่ใช่การรู้สิ่งของ ซึ่งเทียบได้กับการรู้ความจริงด้วยการหยั่งรู้โดยตรง (to know by intuition) ไม่ใช่การรู้สิ่งของโดยตรง (to know by acquaintance) ของเบอร์ทรันด์ รัสเซลล์ (Bertrand Russell) นั่นเอง

และไม่อาจสงสัยได้ (Spiegelberg, 1971: 164) ดังเช่นในกรณีของการรู้ถึงความถูกต้องของคุณค่าต่าง ๆ และหลักทางจริยธรรมที่เกิดจากการรับรู้ภายใน โดยที่ความถูกต้องของการรู้จะเป็นปรากฏการณ์สว่าง โพลขึ้นในภายใน (Stumpf, 1976: 17-18) คือประจักษ์ได้ว่าจริงในตัวของมันเอง สำหรับเบรนท์ทาโน การรับรู้ภายในจึงเป็นสิ่งที่ยืนยันหรือพิสูจน์การมีอยู่ของสิ่งที่เรารับรู้ได้ อย่างไรก็ตาม การหยั่งรู้เกี่ยวกับคุณค่าต่าง ๆ ตามหลักเกณฑ์ดังกล่าวก็ไม่ได้หมายความว่า เราสามารถมีความรู้เกี่ยวกับสิ่งเหล่านั้นได้โดยไม่ต้องอาศัยประสบการณ์ เนื่องจากการเห็นแจ้ง (insight) ในทางจริยธรรมนั้นจะเป็นไปได้ก็ด้วยการเพ่งพินิจไตร่ตรอง (contemplate) ประสบการณ์ที่เกี่ยวข้องกับคุณค่านั้น ๆ (Spiegelberg, 1971: 253) โดยนัยนี้เอง ความรู้ที่ได้จากการหยั่งรู้จึงไม่อาจถือได้ว่าเป็นสิ่งที่ไม่อาศัยประสบการณ์มาก่อน (a priori) แต่ต้องถือว่าเป็นสิ่งที่ได้มาจากประสบการณ์หรือมีประสบการณ์เป็นที่มา (a posteriori)

การศึกษาวិเคราะห์ปรัชญาของเบรนท์ทาโนที่อ้างถึงการหยั่งรู้และการเห็นแจ้งอันเป็นการรับรู้ภายในอย่างผิวเผินอาจทำให้ประเด็นเรื่องการเป็นประสบการณ์นิยมของท่านเป็นที่สงสัยของบรรดาผู้รู้ และดูเหมือนว่าเป็นสิ่งที่ไม่ถูกต้องที่จะจัดเข้าในปรัชญาระบบนี้ได้ แต่หากได้พิจารณาและทำความเข้าใจกับญาณวิทยาของท่านอย่างละเอียดแล้ว ก็จะช่วยให้เกิดความชัดเจนเกี่ยวกับหลักการ ความคิด และเหตุผลในการเรียกตนเองเป็นประสบการณ์นิยมของท่านได้ โดยเหตุผลสำคัญที่สุดในการยอมรับให้ปรัชญาของท่านอยู่ในกลุ่มประสบการณ์นิยมก็คือ คำกล่าวของท่านที่ว่า "...นอกจากตัวความรู้เองแล้ว ไม่มีสิ่งที่เรารู้สิ่งใดที่ไม่ได้มาจากประสาทสัมผัสมาก่อน" (Ayer, In Gower, editor, 1987: 58-59) และเหตุผลประการต่อไปคือ การที่ท่านไม่ยอมรับความคิดหรือมโนทัศน์ที่ไม่ขึ้นกับประสบการณ์ (A priori concept) (Brentano, 1973: 392) ท่านเชื่อว่าความรู้และความคิดทั้งหลายของเราได้มาจากสิ่งที่เรารับรู้ และความคิดหรือมโนทัศน์นั้นก็จำเป็นต้องสัมพันธ์กับประสบการณ์หรือมีประสบการณ์เป็นพื้นฐานในลักษณะที่ว่า เนื้อหาของความคิดนั้นเป็นสิ่งที่เราได้จากความเป็นจริง (Reality) จากประสบการณ์ หรือเกี่ยวข้องกับประสบการณ์

ในปรัชญาของเบรนท์ทาโน เราจะเห็นได้ชัดว่าท่านให้ความสำคัญกับประสบการณ์ กับสิ่งที่เกี่ยวข้องกับประสบการณ์ และกับข้อมูลที่ได้จากประสบการณ์ เพียงแต่ว่าท่านไม่ได้กำหนดให้ข้อมูลที่ได้จากประสบการณ์นั้นจำกัดอยู่แต่เพียงสิ่งที่ได้มาจากประสาทสัมผัส แต่ยังให้รวมไปถึงสิ่งซึ่งปรากฏหรือแสดงให้เรารับรู้ในลักษณะของการหยั่งรู้หรือการเห็นแจ้งจากการรับรู้ภายในด้วย คำว่า "ประสบการณ์" ที่ท่านหมายถึง จึงไม่ได้มาจากการรับรู้ภายนอกหรือการรับรู้ด้วยตา หู จมูก ลิ้น กาย เท้านั้น แต่ยังหมายความรวมถึงสิ่งที่ได้จากการรับรู้ภายในอันเป็นการรู้ด้วยใจโดยตรง และด้วยเหตุนี้ คำว่าประสบการณ์ในปรัชญาของท่านจึงมีความหมายกว้างและแตกต่างจากที่ใช้กันส่วนใหญ่

จากความหมายของประสบการณ์ตามนัยดังกล่าว ประกอบกับความคิดของเบรนท์ทาโนที่ว่า การรับรู้ภายนอกหรือการรับรู้ด้วยประสาทสัมผัสเป็นสิ่งที่ไม่อาจพิสูจน์ความถูกต้องของมันให้เห็นได้อย่างชัดเจนทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ในขณะที่ปรากฏการณ์ทางจิตที่เป็นการรับรู้ภายในนั้นเป็นสิ่งที่มีความ

ถูกต้องแน่นอนสามารถยืนยันและพิสูจน์ให้เห็นแจ้งได้นั่นเอง ที่ทำให้ประสบการณ์นิยมตามแนวของท่านแปลกไปจากประสบการณ์นิยมเดิมหรือประสบการณ์นิยมแบบฉบับของนักคิดนักปรัชญาอื่นๆ ของทางตะวันตก

อนึ่ง ด้วยการที่เบรนท์โนไม่ใช้คำประสบการณ์ในความหมายของประสบการณ์ทางประสาทสัมผัส อันเป็นการใช้ประสบการณ์ตามความหมายอย่างแคบที่ใช้กันโดยทั่วไป แต่ได้ใช้คำประสบการณ์นั้นให้หมายความรวมไปถึงการหยั่งรู้และการเห็นแจ้ง ซึ่งเป็นความหมายของ “ประสบการณ์” ในส่วนที่คนส่วนใหญ่มองข้ามไป จึงเป็นแนวคิดที่ทำให้หลาย ๆ คน เห็นว่าการยอมรับและให้ความสำคัญกับการหยั่งรู้ หรือการเป็นผู้ที่มีแนวคิดในการยอมรับการหยั่งรู้ (Intuitionist) ในขณะที่เรียกตนเองว่าเป็นประสบการณ์นิยม (Empiricist) ของท่านนั้นเป็นที่น่าเคลือบแคลง

อย่างไรก็ตาม หากได้ศึกษาวิเคราะห์ความคิดของเบรนท์โนอย่างละเอียดเพียงพอแล้วก็จะเห็นว่าไม่น่าจะเป็นปัญหาตรงจุดนี้ในแง่ที่ว่า ท่านสามารถที่จะยอมรับการหยั่งรู้ (Intuition) และยังคงเป็นพวกประสบการณ์นิยมได้ เพราะสำหรับเบรนท์โน การหยั่งรู้อันเป็นการรับรู้ภายในซึ่งเป็นที่มาของความรู้ที่ถูกต้องแน่นอนอันไม่อาจสงสัยได้นั้นก็จัดเป็นประสบการณ์หรือการมีประสบการณ์ และเป็นการค้นพบด้วยประสบการณ์อย่างหนึ่ง โดยเป็นสิ่งที่ท่านเรียกว่าปรากฏการณ์ทางจิต (Mental phenomena) อีกทั้งการรู้ในลักษณะของการหยั่งรู้ก็จำเป็นต้องมีการรับรู้และมีประสบการณ์เข้ามาเกี่ยวข้องหรือเป็นพื้นฐาน โดยนัยนี้ความรู้ที่ได้จากการหยั่งรู้จึงถือได้ว่าเป็นความรู้เชิงประสบการณ์ (Empirical knowledge) ดังนั้น การจัดความคิดทางญาณวิทยาของเบรนท์โนไว้ในกลุ่มปรัชญาระบบประสบการณ์นิยมจึงเป็นสิ่งที่สมเหตุสมผลโดยไม่ผิดหลักการของประสบการณ์นิยมแต่อย่างใด

บรรณานุกรม

- Brentano, F. 1973. **Psychology from an Empirical Standpoint**. English edition edited by Linda L. McAlister ; translated by Antos C. Rancurello, D.B. Terrell and Linda L. McAlister. London: Routledge.
- Ayer, A.J. 1987. "Reflections on language Truth and Logic." In Barry Gower (ed.). **Logical positivism in perspective: essays on language, truth and logic**, pp. 23 - 68. London: Croom Helm.
- McAlister, L.L. 1976. "Chisholm and Brentano on Intentionality." In L.L. McAlister (ed.). **The Philosophy of Brentano**, pp. 151-159. New Jersey: Humanities Press.
- Spiegelberg, H. 1971. **The Phenomenological Movement: a historical introduction**. 2nd ed. Vol 2. Hague: Martinus Nijhoff.
- Stumpf, C. 1976. "Reminiscences of Franz Brentano." In L.L. McAlister (ed.). **The Philosophy of Brentano**, pp. 10-18. New Jersey: Humanities Press.